

УДК 327.5/.8(477-55)“1991/...”-021.321-043.83:316.42](045)

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ В ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

Юлія Цирфа

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин, кафедра міжнародного регіонаознавства
вул. Мельникова, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

На основі аналізу особливостей розвитку суспільства в Україні в пострадянську добу окреслено специфіку формування зовнішньополітичної ідентичності держави в перехідний період. Визначено, що ідентифікаційні зміни, котрі переживає соціум, є прямим наслідком культурних і політичних зрушень у державі, спричинених її переходом від соціалістичної до ліберально-демократичної моделі розвитку. Відзначається оновлення процесів політико-соціальної ідентифікації населення, що прямо впливає на зовнішньополітичну ідентичність держави, котра формується під час безпосередньої взаємодії між державною владою та суспільством як окремий політико-соціальний конструкт.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, політичний транзит, перехідний період, пострадянський період.

Із перших років існування України як незалежної держави відбувається перманентний процес вибудовування її зовнішньополітичної ідентичності, котра, будучи за своєю суттю політико-соціальним конструктом, формується як під впливом змін основних векторів зовнішньої політики країни, так і в результаті трансформації основних ідентитетів українського суспільства. Переживаючи транзитивний період внутрішньополітичного розвитку, Українська держава паралельно пройшла кілька етапів своєї зовнішньополітичної ідентифікації, адже поступово віддалялася від радянської ідеї «єдності народів», що пропагувалася Російською Федерацією, та, зрештою, обрала проєвропейський курс у зовнішній політиці, намагаючись стати невід'ємною частиною регіональної системи міжнародних відносин у Європі в політичному, економічному, безпековому та гуманітарному сенсах. Отже, продовження політичного транзиту Української держави на внутрішньому й зовнішньому рівнях сприяє її подальшій зовнішньополітичній ідентифікації та стимулює дослідження цієї проблематики в рамках міжнародної політичної науки.

Незважаючи на наявність суттєвих напрацювань зарубіжної та вітчизняної науки, що охоплюють питання політико-соціальної ідентифікації населення певної держави, проблематика впливу цих процесів на конструювання зовнішньополітичної ідентичності державного актора під час переходу від соціалістичної моделі до ліберально-демократичних засад розвитку нині досліджена доволі мало. Намагаючись окреслити згадані питання, автор використовував праці таких дослідників, як Ю. Афанасьєв [1], Л. Бляхер [10], В. Ільїн [2], С. Кара-Мурза [6], Ю. Левада [4], К. Мюллер [8], П. Сорокін [5], О. Шаповалов [3] тощо. Аналіз їхніх праць частково дозволив нам розкрити особливості формування зовнішньополітичної ідентичності держави в перехідний період. Проте згадані наукові розвідки не містять повноформатного тлумачення процесів конструювання ідентичності населення як політико-соціального конструкту, котрий є базисом для формування зовнішньополітичної ідентичності держави як колективного феномена, що екстраполюється державним актором за межі його кордонів під час його діяльності на міжнародній арені.

Отже, ця стаття має на меті визначення специфіки формування зовнішньополітичної ідентичності держави як політико-соціального конструкту з урахуванням особливостей розвитку соціуму в перехідний період, тобто під час транзиту державного актора та його населення від соціалістичного патерна розвитку до ліберально-демократичної моделі.

Первинно соціальна динаміка в Україні була прямим відображенням постулатів історико-антропологічної концепції, згідно з якою можна виділити значущі домінанти, «довготривалі незмінні якості» українського суспільства: по-перше, асинхронний тип розвитку Української держави, який, на відміну від Європи, виявлявся в розбіжності «рівнів зрілості» економічної, політичної й соціальної сфер; по-друге, антагоністичний характер розвитку соціуму й держави, адже історія України – *de facto* «історія розломів і розколів»; по-третє, «примусовий» тип модернізації окремих сфер життєдіяльності населення, що реалізовувався за часів СРСР через «тиск згори», через примус і залякування; по-четверте, специфічний спосіб ідентифікації, виражений у термінах месіанства, відповідно до змісту яких поняття «національні інтереси» тривалий час підмінялося чимось зовсім не національним, а навпаки, всесвітнім, планетарним, ейкуменічним [1, с. 21–25].

Справді, аналізуючи процеси конструювання радянської соціальної спільноти (до якої тривалий час належало населення України), окремі дослідники відзначають, що радянський соціальний простір структурувався насамперед усюдищюю партійною державою, яка створювала основну частину формальних і неформальних статусних позицій не тільки в партійно-державному апараті, а й в усій країні. Отже, етносоціальна ієрархія була результатом соціального конструювання [2, с. 282], яке виходило за межі ідеологічної конструкції й матеріалізувалося в політиці тотальної інтеграції всіх сфер суспільного життя. У результаті етносоціального конструювання етноси, що населяли Радянський Союз, опинилися в рамках єдиного соціального поля, а внаслідок інтенсивної взаємодії між ними відбувався стрімкий процес зближення, результатом якого й стало формування «радянського народу» як нової надетнічної спільноти [2, с. 282–283].

Ентузіазм та інертність, атмосфера страху й радості, радянський (поліетнічний) патріотизм і супутній етнонаціоналізм – це ті якості радянської людини і її емоційні стани, котрі не тільки дивним чином поєднувалися один з одним, а й забезпечили вироблення системи цінностей, що лягли в основу домінуючої в СРСР ідеї надетнічної ідентичності [3, с. 4]. Саме надетнічна радянська ідентичність слугувала основою для конструювання зовнішньополітичної ідентичності СРСР, яка забезпечувала легітимізацію й функціонування централізованої системи управління, панування «єдиного центру», дозволяючи утримувати в рамках радянської імперії найрізноманітніші утворення – племінні й навіть трайбалістські структури, феномени, близькі до державного феодалізму на національних околицях, і національно-демократичні формування постмодерного типу [4, с. 277].

У цьому ключі вагомого значення набуває макротеорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна, відповідно до постулатів якої розвиток будь-якого суспільства може бути представлений у вигляді соціодинамічної моделі – послідовності зміни певних типів культур, що виділяються на основі провідних уявлень про світ і методик його опису. Цей процес відображений у трьох фазах єдиного циклу, через які проходять усі основні сфери соціокультурної системи (архітектура, скульптура, живопис; музика, література, театр, мистецтвознавство; релігія, філософія, наука; природно-наукові та техніко-технологічні винаходи; мораль і право; політика; економіка; політичні конфлікти; релігійна діяльність; сімейно-шлюбні відносини; історичні типи особистості; світогляд; форми свободи; державне управління). При цьому після повного завершення цих фаз цикли соціокультурної динаміки певного суспільства відновлюються. На думку П. Сорокіна, можна виділити

ідеаціональну фазу, протягом якої переважають процеси пізнання; ідеалістичну фазу, де провідною для розвитку суспільства стає ідеологія; чуттєву стадію з характерним домінуванням сенсорних переживань [5, с. 433–435].

Отже, в цьому разі культура реалізовує основний принцип світовідчуття й світогляду в усіх своїх елементах (системах «низького рівня»). Це стосується й способу життя, домінуючі риси якого є основним принципом, цінністю певного типу культури. Радянська ідентичність як система надетнічної ідентифікації СРСР субстанційно виступала в якості атрибута соціальної й культурної рівності. Інструментальний характер «радянськості» як конвергенції особистісної та макросоціальної ідентичностей був пов'язаний із прагненням до поліетнічної загальногромадянської консолідації задля збереження державної єдності СРСР і підтримання його «антикапіталістичної» зовнішньополітичної ідентичності на міжнародній арені.

Сутність радянської ідентичності виражалася в концепті «радянський народ як нова історична спільнота людей», що відображав реальний феномен становлення на основі союзної державності типових, гомогенних соціальних і культурних умов надетнічної ідентифікації – метаєтнічного рівня усвідомлення населенням своєї приналежності до єдиної радянської соціокультурної спільноти. Остання поставала у вигляді надетнічного колективу, у якому люди ставали не просто співгромадянами Радянського Союзу й представниками різних етносів і культур, а й набували цілого комплексу спільних рис, включаючи мовні й загальнокультурні характеристики, почуття спільності історичної долі, єдині риси політичної поведінки, спосіб життя, символи й цінності. Ці атрибути перетворювали радянський соціум на монолітну групу, члени якої висловлювали безапеляційну підтримку політиці держави, а тому остання могла діяти як єдине ціле на світовій арені, підтримуючи відносно стабільну зовнішньополітичну ідентичність.

Як зазначає С. Кара-Мурза, єдність суспільства («народність») завжди є ідеалом і турботою держави в традиційному соціумі. Джерелом її легітимності є не переможна громадянська війна, а авторитет правителя як батька [6, с. 203]. Отже, після розпаду Радянського Союзу державній владі в Україні бракувало легітимності, адже й системі управління, і соціуму і, зрештою, процесам ідентифікації держави як такої не вистачало того комплексу спільних рис, котрі були ключовими під час формування колективної ідентичності населення СРСР. Усвідомлюючи спільність своєї історичної долі, маючи власні символи й цінності, українці, однак, не послуговувалися єдиною моделлю політичної поведінки й життєвим укладом, що заважало соціальній ідентифікації населення та визначенню ідентичності держави на міжнародній арені.

По суті, для Української держави розпочався перехідний етап її розвитку, протягом якого вона перебувала на стадії транзитивної ідентифікації, оскільки перехідність – це такий стан економіки й суспільства, за якого в усіх їхніх компонентах, у всіх структурах зберігаються риси двох соціально-економічних систем: тієї, від якої країна почала відходити, і тієї, до якої вона почала рухатися. Тому для України перехідність – це поєднання «духу соціалізму» й «духу капіталізму» в одній і тій самій реальності – в одному й тому самому суспільстві, в одному і тому самому інтервалі історичного часу. При цьому перехідний стан для держави є комплексним феноменом, адже риси транзиту вбирають як держава, так і її внутрішня й зовнішня політика, і соціальна стратифікація, і свідомість населення. Крім того, після розпаду СРСР перехідність виникла внаслідок поєднання «пережитків соціалізму» з не зовсім «чистими» моделями капіталістичної поведінки, що вбирали в себе феномени нової епохи – неплатежі, різні форми ухилення населення від сплати податків, бартер, фіктивну зайнятість [7, с. 23–26]. У результаті в 1990-х роках склалася особлива

перехідна структура масової поведінки й свідомості, яка відрізняла політико-соціальний транзит в Україні від аналогічних процесів в інших державах світу.

Одним зі значущих наслідків цих трансформацій у пострадянській Україні стало переструктурування вихідного ідентифікаційного простору, що супроводжувалося девальвацією колишніх жорстких ідентифікаційних рамок. Населення зазнало культурного шоку, що призвело до масованих утрат стійких позицій соціальної ідентичності. Порушений був як соціокультурний рівень особистісної ідентифікації людини (макросоціальні ідентичності), так і соціогруповий рівень колективної ідентифікації населення (соціально-класова, професійно-трудова, територіальна, політична ідентичності). У результаті індивіди були змушені по-новому самовизначатися в політико-соціальному просторі, що не просто активно трансформувалося, а й відрізнялося амбівалентністю й нестабільністю, оскільки держава, переживаючи комплексну системну кризу, також не могла визначитися з пріоритетами власної ідентифікації. Це породило феномен масового «пошуку ідентичності» та пошуку груп, які б допомогли індивіду сконструювати певну повсякденну ідеологію, адекватну новій реальності, а також надали б захист і підтримку протягом нестабільного постреформеного життя [8, с. 2–3].

У подібних умовах політико-соціальна ідентифікація особистості виконує насамперед адаптивно-захисні функції. Отже, ідентичність українців виявилася розірваною в результаті багатовимірного процесу соціокультурної та політичної ідентифікації: населення потребувало захисту своїх ідентитетів на тлі постійної боротьби між різними політичними силами щодо визначення ключових маркерів зовнішньополітичної ідентичності України. Як наслідок, покоління «колишніх радянських людей», котрі на власному досвіді відчували неодноразові «переходи» соціальної системи з однієї якості в іншу, опинилося в складній ідентифікаційній ситуації. Їхня політико-соціальна ідентичність утратила колишню властивість «зовнішньої об'єктивної даності» [9, с. 27–28] (запропонована державно-громадянська ідентичність, приналежність до партійної організації, соціальне походження, офіційний професійно-посадовий статус тощо), а тому мала бути або знову сконструйована, або ж повинна була набути іншої, актуальнішої форми (у результаті власних зусиль індивідів або вдалого збігу обставин).

На практиці індивіди, котрі належать до цієї категорії, за сучасних умов демонструють різні варіанти стратегій поведінки: орієнтація на минуле, що зумовлює інерційне відтворення колишніх повсякденних ідеологій і застарілих політико-соціальних ідентичностей; орієнтація на повсякдення й майбутнє, що сприяє оновленню суб'єктивної системи соціальних координат і формуванню нових політико-соціальних ідентичностей, адекватних сучасним реаліям; дифузна орієнтація в соціальному часі, що спричиняє коливання між першими двома тенденціями й породжує змішану стратегію поведінки індивіда [9, с. 29].

Молодші покоління, котрі пройшли період активної соціалізації вже в пострадянський період, відносно вільні від подібних коливань соціальної поведінки. Однак ситуація тривалих соціокультурних і політичних трансформацій, що характеризується нестабільністю, нечіткою структурованістю життєвого світогляду індивідів й аморфністю соціальних категоризацій, є несприятливою чи навіть проблемною для формування стійких позитивних політико-соціальних ідентичностей. Таким чином, самоідентифікація особистості в українському суспільстві, що трансформується, є своєрідним показником ступеня й способу адаптації населення до політико-соціальної нестабільності й до нових політичних і соціально-економічних умов.

Така тенденція яскраво виявилася під час Революції гідності 2013–2014 років, котра стала прямим наслідком ускладнення політико-соціальної ситуації в транзитивній Україні,

що наклала відбиток на процеси ідентифікації населення та держави. Трансформаційні процеси періоду модерну й постмодерну в західних країнах (як європейського, так і американського континентів) не мали деструктивного впливу на ідентифікаційні матриці соціумів [10, с. 88]. У цих державах процеси соціальних інновацій і реформ протікали ефективніше та сприяли створенню й легітимізації оновлених інституційних форм. В українському суспільстві, на жаль, склалася інша ситуація, оскільки дезідентифікація суспільства (тобто втрата стабільної соціальної ідентичності) охопила всі регіони «пострадянської» України після розпаду СРСР, а в 2013 році ідентифікаційний курс соціуму пішов урозріз із процесом зовнішньополітичної ідентифікації держави. Отже, остання змушена була змінити вектор власної зовнішньополітичної ідентифікації та продовжити формувати ключові суспільні ідентитети зсередини, проводячи необхідні реформи. Сьогодні цей процес є продовженням транзитивного переходу держави до нового етапу її розвитку, однак він характеризується відносною стабільністю зовнішньополітичної ідентичності України й пришвидшенням визначення її ролі в рамках регіональної та глобальної систем міжнародних відносин.

Зовнішньополітична ідентичність держави формується в процесі соціалізації населення в рамках певних інституційних і стратифікаційних систем, а також відповідного ціннісно-нормативного комплексу. Різкі й значні зміни тих чи інших елементів соціокультурної та політичної систем можуть викликати масові порушення (розлади) соціальної ідентичності індивідів і груп або ж їхню дезідентифікацію в масштабі всього суспільства. На практиці це виявляється в невідповідності засвоєних населенням культурних патернів політико-соціальним вимогам середовища й відсутності налагодженого діалогу на рівні «держава – соціум» щодо процесу ідентифікації державного актора на світовій політичній арені.

Проте в незалежній Україні процес дезідентифікації населення також зумовлювався нестабільністю перехідного періоду розвитку держави – комплексною системною кризою, що охопила всі сфери життєдіяльності суспільства. Ця ситуація була зумовлена, з одного боку, необхідністю проведення реформ, а з іншого – специфікою структури та механізмів політико-соціальної ідентифікації особистості в радянській системі, адже після розпаду останньої кожна суспільна група могла претендувати на високий соціальний статус і мала змогу сконструювати зовні легітимізовану позитивну ідентичність. За відсутності єдиної позиції серед політичних сил держави щодо її зовнішньополітичної ідентифікації ці групи підтримували різні політичні структури, не дозволяючи владі виробити єдину ідентифікаційну позицію й досягти єдності в тандемі «держава – соціум».

Відсутність такої єдності дозволяє говорити про продовження перехідного періоду розвитку України як окремого актора міжнародних відносин, що актуалізує дослідження феномена зовнішньополітичної ідентичності суб'єкта на стадії державного транзиту.

Список використаної літератури

1. Афанасьев Ю. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2 томах. Т. 2. Москва: Российский гос. ун-т., 1997. 761 с.
2. Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ. 1917–1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. Сыктывкар: Сыктывкарский университет, Институт социологии РАН, 1996. 434 с.
3. Шаповалов А. Феномен советской политической культуры (ментальные признаки, источники формирования и развития). Москва: Прометей, 1997. 355 с.
4. Левада Ю. Игровые структуры в системах социального действия. Системные исследования. Методологические проблемы: Ежегодник. Москва: Наука, 1984. С. 273–278.

5. Сорокин П. Социальная и культурная динамика. Пер. с англ. В. Сапова. Москва: Академический проект, 2017. 964 с.
6. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. В 2 томах. Т. 1. Москва: Алгоритм, 2001. 365 с.
7. Рыбкина Р. Социология российских реформ. Социальные последствия экономических перемен. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 440 с.
8. Müller K. How culture shapes the post-communist transformations Employment and economy in Central and Eastern Europe: *emecon*. 2010. No. 1. 10 p. URL: http://www.emecon.eu/fileadmin/articles/1_2010/emecon%201_2010%20M%C3%BCller.pdf (Last accessed: 07.09.2018).
9. Дилигенский Г. Люди среднего класса. Москва: Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2002. 285 с.
10. Бляхер Л. Модель открытого общества в нестабильных социальных системах. Российское общество на рубеже веков: штрихи к портрету. Отв. ред. И. Бутенко. Москва: МОНФ, 2000. С. 86–102.

PECULIARITIES OF FORMATION OF THE FOREIGN POLICY IDENTITY OF THE STATE IN THE TRANSITIONAL PERIOD

Yuliia Tsyrfа

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Institute of International Relations,
Department of International Regional Studies
Melnykova Str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

Based on the analysis of peculiarities of society development in Ukraine in the post-Soviet era, specific nature of formation of the foreign policy identity of the state in the transitional period is outlined. The identification changes experienced by the society are determined to be a direct consequence of cultural and political shifts in the state caused by its transition from the socialist to the liberal and democratic development model. Accordingly, renewal of the processes of political and social identification of the population is observed. This directly affects the foreign policy identity of the state which is formed as a separate political and social construct during close interactions between the state authorities and society.

Key words: foreign policy identity, state, society, political transit, transitional period, post-Soviet period.